

ПРОБЛЕМИ БРОНЗОВОГО ВІКУ ЄВРАЗІЇ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВІТАЛІЯ ВАСИЛЬОВИЧА ОТРОЩЕНКА (до 70-річчя вченого)

Цьогоріч виповнюється 70 років від дня народження одного з провідних українських археологів-первісників, доктора історичних наук, професора, доктора *Honoris Causa* Донбаського державного технічного університету, Лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, завідувача відділу археології енеоліту— бронзового віку Інституту археології НАН України Віталія Васильовича Отрощенко.

Віталій Отрощенко народився 20 вересня 1945 р. у м. Чернігів. Згодом навчався на історичному факультеті Київського державного (нині національного) університету ім. Тараса Шевченка, після закінчення якого (1968 р.) розпочав працювати в Інституті археології АН УРСР, з яким пов'язав усе своє життя, пройшовши шлях від старшого лаборанта до завідувача відділу.

Коло наукових інтересів молодого дослідника стало визначатися ще під час навчання в університеті, коли, на відміну від більшості студентів спеціалізації кафедри археології, які зазвичай обирали для своїх студій античність, Віталій Отрощенко зосередився на старожитностях бронзового віку. Цей інтерес було закріплено в ході кількох польових сезонів (1964—1967 рр.), проведених на розкопках відомої пізньобронзової пам'ятки Криму — Кіровського поселення, де зав'язалися взаємини з начальним Керченської експедиції ІА АН УРСР О.М. Лесковим. Після цього почався двадцятирічний період новобудовної курганної археології, протягом якого Віталію Васильовичу довелося працювати у складі відомих степових експедицій Інституту археології АН УРСР — спочатку Каховської (1968—1970 рр.), очолюваної О.М. Лесковим, а потім Запорізької постійнодіючої експедиції на чолі з В.І. Бідзілею (1972—1974 рр.). Згодом

ювілярові довелося самому керувати Запорізькою експедицією (1975—1976, 1978—1987 рр.), на рахунку якої сотні курганів з тисячами поховань, розкопаних у зонах спорудження меліоративних систем та інших новобудов у Степовій Наддніпрянщині. Крім суттєвого поповнення загального корпусу джерел по «курганних культурах» Надчорномор'я, у Запорізькій експедиції неабияку увагу приділяли удосконаленню методики розкопок курганних пам'яток, зокрема потужних багатометрових насипів, а також довгих могил, для яких застосовувалася та добре зарекомендувала себе комбінована система повздовжніх і перпендикулярних траншей (Пустовалов 1998; Отрощенко 2001, с. 8).

Саме в атмосфері курганної археології вирили та сформувалися наукові вподобання В.В. Отрощенко і на багато десятиріч наперед визначилися перспективи його наукових студій. Серед них на першому місці завжди була та залишається зрубна спільнота. Адже

Віталій Васильович Отрошенко серед колег, 2010 р.

їй були присвячені обидві дисертації вченого (Отрошенко 1981; 2002). Кандидатська була чи не першим прикладом дисертаційного дослідження зрубної культури саме за матеріалами поховальних пам'яток, оскільки в ті часи було прийнято обґрунтовувати подібні праці на базі поселень і могильників одночасно, рідше — одних поселень, проте ніяк не одних могильників. Порівняно з іншими, захищеними в ті часи дисертаціями з пізньобронзової проблематики Наддніпрянщини (Шарафутдинова 1975; Беляев 1980), праця В.В. Отрошенка була суттєвим кроком вперед у справі культурної ідентифікації та всебічного аналізу поховальних пам'яток регіону. Головними серед цих досягнень були: чітка культурно-хронологічна ідентифікація і диференціація курганних комплексів посткатакомбного часу за приналежністю до культур багатоваликової кераміки (КБК), зрубної і виділеної дисертантом білозерської; створення надійної періодизації, побудованої на основі методу порівняльної стратиграфії; всебічна та ретельна характеристика некрополів посткатакомбної доби від рівня топо-планіграфії та курганного будівництва (зокрема, довгих могил) до типології поховального приданого та деталей поховального ритуалу. Зазначу, що кандидатська дисертація В.В. Отрошенка в частині зрубно-білозерської проблематики Степової Наддніпрянщини досі не «перекрита» новішими дослідженнями, а відтак зберігає свою актуальність.

Докторська дисертація В.В. Отрошенка також була новаційною — як за масштабом, так і за концептуальними засадами. По-перше, це було перше узагальнююче дослідження, присвячене зрубній культурно-історичній області (ЗКІО) загалом, а не якійсь її частині. По-друге, науковець запропонував принципово нову кон-

цепцією зрубної культурогенези, в основу якої було покладено оригінально синтезовані ідеї пасіонарності (Л.М. Гумільов; О. Прицак) з гіпотезою Волго-Уральського осередку культурогенези (В.С. Бочкарьов). Ключовою причинно-генеруючою культурою у цій концепції виступала синташтинська, рух на захід колісничних загонів якої став катализатором для формування на ґрунті катакомбно-абашевського світу передзрубного середовища, у складі якого особлива роль відводилася доно-волзькій абашевській (ДВАК) і бабинській культурам. Саме останні, на думку дослідника, виступали генетичним підґрунтями для формування двох базових культур ЗКІО — покровської (ПЗК) і бережнівсько-маївської (БМЗК), з яких перша виступала первинною і такою, що спричинила генезу другої. У тенденції ПЗК обіймала лісостепову-північностепову зону від Уралу до Доно-Сіверськодонецького межиріччя, а БМЗК — степ від Поволжя до Дніпра. Подібно усякій масштабній концепції вона знайшла як своїх прибічників, так і критиків. Наша спроба виявити підстави/критерії поділу на перших і других не дала якихось певних результатів; у будь-якому разі, ними точно не виступає чинник державного кордону, адже представників обох наукових «таборів» можна знайти як в Україні, так і в Росії. Мені навіть здається, що чимало дослідників знаходять у концепції зрубної культурогенези В.В. Отрошенка свою особливу рацію або, навпаки, ті чи інші вузькі місця. Втім, на моє глибоке переконання, в запропонованому В.В. Отрошенком розумінні процесів зрубного культуротворення є чимало слушного. Серед іншого я би виділив переконливу аргументацію гетерогенності зрубної культурної спільноти, зумовленої різними її регіональними субстратами. Дослідник виділяв два

таких субстратних компоненти: абашевський (ДВАК) — для ПЗК і бабинський (дніпродонський — ДДБК — *Р.Л.*) — для БМЗК. Дещо згодом, за результатами новітніх досліджень посткатакомбного горизонту Східної Європи, стало зрозумілим, що цих компонентів було більше, адже певною мірою до зрубної культурогенези також долучилися щонайменше лолінська і, можливо, опосередковано — волго-донська бабинська (ВДБК) культури (Мимоход 2013). Не зайвим буде відзначити, що ідея різнокомпонентності ЗКІО, обґрунтована в концепції В.В. Отрошенка, є подальшим розвитком ідей українських археологів, які відстоювали особливості зрубної культурогенези на теренах Надчорномор'я, зумовлені участю в цьому процесі бабинського (КБК) компонента (Ковальова, Волкобой 1976; Ковалева 1981; Чередниченко 1986; Литвиненко 1994).

Окреме місце в науковому доробку ювіляра посідають проблеми передзрубного та водночас посткатакомбного часу. В цьому сегменті В.В. Отрошенком зроблено чимало цікавого та значущого. Проте я б особливо виділив декілька принципів досягнень і відкриттів. Насамперед, В.В. Отрошенко першим серед дослідників поставив питання щодо хронологічної відокремленості катакомбно-полтавкинського та зрубно-алакульського світів, причому не на регіональному, а на загальному рівні. Він показав, що катакомбна та зрубна культури на жодній території не стикаються в часі, а повсюди є відокремленими культурами передзрубного горизонту. Відтак саме ці останні, а не полтавкинська та катакомбні, брали участь у формуванні зрубної культурної області (Отрошенко 1990а; 2001). Згодом, уже в докторській дисертації, ця принципова позиція набула розвитку та наповнення. Зокрема, до передзрубного горизонту Східної Європи дослідник відносив, а тим самим синхронізував, культури бойових колісниць (синташтинську, потапівський тип, ДВАК) і бабинську. З виділенням представниками української археологічної школи поступу посткатакомбних культурних утворень від Дунаю до Уралу (Березанская 1960; Братченко 1977; Писларий 1983; Литвиненко 2009; Mimoход 2005; 2013 та ін.) стало очевидним, що між катакомбною та зрубною епохами на півдні Східної Європи існували щонайменше три різні за походженням і хронологічною динамікою культурні блоки — *постшинуровий* (воронезька, Вольськ-Лбище), *посткатакомбний* (культурні області Бабине та Лола) і *колісничний* (ДВАК/Покровськ, Синташта-Потапове), останній з

яких виник пізніше за два перших. Ці факти й обставини суттєво ускладнили та водночас конкретизували процес зрубної культурогенези.

Другим важливим відкриттям, пов'язаним з ім'ям В.В. Отрошенка, є виявлення виразної статевої диференціації у поховальному обряді бабинської культури (точніше однієї з них — ДДБК) (Отрошенко 1992). Цей факт, значення якого важко переоцінити, розкрив неабиякі перспективи в дослідженні кола культур Бабине — проблем культурогенези, соціального розвитку, гендерних аспектів, демографії тощо, які успішно реалізуються протягом двох останніх десятиріч.

Окремої уваги заслуговує оцінка ще цілого спектру наукових інтересів В.В. Отрошенка, яким присвячено десятки наукових статей і розділів колективних монографій. Серед них назовемо проблеми хронології, соціальних реконструкцій, релігії, духовної культури та мистецтва в різних їх проявах, дослідження знакових систем палеометалевої доби, палеоекономіки давніх суспільств, міжкультурних зв'язків і шляхів комунікацій, етноісторичні студії, історія археології, спростування археологічних міфів тощо. Чимало праць з цієї проблематики стали хрестоматійними (Отрошенко 1974; 1976; 1976а; 1978; 1984; 1986; 1986а; 1988; 1991; 1998; 1998а та ін.). Без сумніву, кожному з цих напрямів можна та варто присвятити окремий історіографічний сюжет. А крім цього, є об'ємний список праць з енеолітичної, катакомбної, кіммерійської, скіфської, половецької та інших тематик.

Не можна оминати окремий період наукового життя В.В. Отрошенка, пов'язаний з цілою програмою археологічних дослідів у Східній Україні та Доно-Донецькому регіоні. Вочевидь, що цей напрям, який реалізувався протягом двох десятиріч, був зумовлений кількома чинниками, серед яких першорядне значення мали: а) ключові позиції регіону в розумінні культурно-історичних процесів середнього-пізнього бронзового віку у Східноєвропейському степу-лісостепу; б) той факт, що на Сході України впродовж 1990—2000-х років здійснювалися системні дослідження курганів, поселень і мідних копалень бронзового віку, якими керували і в яких брали участь учні Віталія Васильовича (Ю.М. Бровендер, І.М. Ключнева, автор цього нариса). З огляду на зазначені обставини до цих досліджень активно долучалися й російські колеги, насамперед археологи з Воронежського університету на чолі з А.Д. Пряніним. Ця багаторічна робота здійснювалася у межах низки договорів про наукову співпрацю

між українськими та російськими установами, де співкерівником з українського боку завжди виступав В.В. Отрощенко. До вагомих результатів цієї «східної епопеї» слід віднести також дві серії українсько-російських польових археологічних семінарів — I—V Капітанівських (1995—1999) і I—IX Картаміських (2002—2009), а також окремі конференції (1993, 2011), під час яких не лише обговорювалися результати наукових розвідок, а й визначалися перспективи, зокрема й народжувалися теми майбутніх кандидатських і докторських дисертацій українських і російських дослідників (Ю.М. Бровендер, О.Ю. Захарова, І.М. Ключева, Р.О. Литвиненко, А.О. Припадчев, О.С. Пробийгорова).

Загалом же змістовне та багатогранне наукове життя В.В. Отрощенко не висчерпується лише тими напрямками, що висвітлені чи згадані в цьому ювілейному тексті. Адже творчий доробок, що складається з понад 470-ти наукових і науково-популярних праць (Список 2005; 2015), активна організаційна та редакційна діяльність, досягнення як наукового керівника та консультанта, засновника наукової школи — все це заслуговує на ретельне історіографічне дослідження.

У зв'язку з ювілеєм широко бажаємо Віталію Васильовичу Отрощенку доброго здоров'я, життєвої енергії, творчої наснаги, талановитих і вдячних учнів та всляких гараздів.

Р.О. ЛИТВИНЕНКО

- Беляев А.С.* Поздний период эпохи бронзы пограничья степи и лесостепи в Днепровском левобережье. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1980.
- Березанская С.С.* Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. — 1960. — № 4. — С. 26—41.
- Братченко С.Н.* К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — К., 1977. — С. 21—42.
- Ковальова І.Ф., Волкобой С.С.* Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія. — 1976. — Вип. 20. — С. 3—22.
- Ковалева И.Ф.* Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке. — Днепропетровск, 1981.
- Литвиненко Р.О.* Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994.
- Литвиненко Р.О.* Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 2009.
- Мимоход Р.А.* Блок посткатакомбных культурных образований (постановка проблемы) // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України. Мат-ли II-ї Луганської Міжнар. історико-археологічної конф. — Луганськ, 2005. — С. 70—74.
- Мимоход Р.А.* Погребения финала средней бронзы в Волго-Уралье и некоторые проблемы регионального культурогенеза // Донецький археологічний збірник. — Донецьк, 2010. — № 13/14. — С. 67—82.
- Мимоход Р.А.* Лолинская культура. Северо-Западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего периода бронзового века // Материалы охранных археологических исследований. — М., 2013. — Т. 16.
- Отрощенко В.В.* Элементы изобразительности в искусстве племен срубной культуры // СА. — 1974. — № 4. — С. 72—81.
- Отрощенко В.В.* Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины. — К., 1976. — Ч. 1. — С. 16—18.
- Отрощенко В.В.* Погребения с трупосожжениями у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976а. — С. 172—190.
- Отрощенко В.В.* О культурной принадлежности погребений с костяными пряжками // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. — Ужгород, 1978. — С. 34—35.
- Отрощенко В.В.* Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1981.
- Отрощенко В.В.* Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Памятники археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1984. — Вып. 1. — С. 84—96.
- Отрощенко В.В.* Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 117—152.
- Отрощенко В.В.* Костяные детали плеток из погребений срубной культуры // СА. — 1986а. — № 3. — С. 227—232.
- Отрощенко В.В.* Письмена срубной культуры // Studia Praehistorica. — Sofia, 1988. — Т. 9. — С. 151—178.
- Отрощенко В.В.* Идеологические воззрения племен эпохи бронзы территории Украины // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 5—17.
- Отрощенко В.В.* О возможности участия полтавкинских и катакомбных племен в сложении срубной культуры // СА. — 1990а. — № 1. — С. 107—112.

- Отрощенко В.В.* Клейноди зрубного суспільства // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 101—109.
- Отрощенко В.В.* К вопросу о доно-волжской абашевской культуре // Археология Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1998. — Вып. 11. — С. 52—59.
- Отрощенко В.В.* Феномен кістяних пряжок // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998а. — С. 113—117.
- Отрощенко В.В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.
- Отрощенко В.В.* Історія племен зрубної спільності. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 2002.
- Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж.* Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовна культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991. — С. 59—84.
- Пустовалов С.Ж.* Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 168—175.
- Список друкованих праць В.В. Отрощенко* // Мова та історія. — К., 2005. — Вип. 81. — С. 122—137; Мова та історія. — К., 2015. — Вип. .... — С. ....
- Чередниченко Н.Н.* Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 44—82.
- Шарафутдинова И.Н.* Племена Степного Поднепровья в эпоху поздней бронзы. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1975.

ДО 70-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ГЕОРГІЯ ІВАНОВИЧА ШАПОВАЛОВА

Місто Запоріжжя завжди цікавило багатьох видатних істориків, археологів, краєзнавців своїм славетним минулим. Наукова діяльність Дмитра Івановича Яворницького, Якова Павловича Новицького, Романа Олександровича Юри, Олександра Всеволодовича Бодянського, Дмитра Яковича Телегіна найтісніше була пов'язана з м. Запоріжжя. Сьогодні справу вивчення Запорізького краю гідно очолює і продовжує відомий учений Георгій Іванович Шаповалов — директор Запорізького краєзнавчого музею, історик, археолог, професор, людина, відома далеко за межами України. Різноманітність інтересів, талант, ентузіазм і ширість є характерними рисами цієї непересічної особистості. 27 червня 2015 р. Г.І. Шаповалову виповнилося 70 років.

Георгій Іванович народився 1945 р. у с. Гуровці Козятинського р-ну Вінницької обл. у родині службовця. Сім'я того ж 1945 р. переїхала в м. Запоріжжя, де вчений живе і донині. Любов до історії, літератури, музеїв, яка панувала в родині, сприяла пробудженню цікавості дітей до історії рідного краю. Значну роль у

цьому відігравали батьки — Іван Павлович і Ганна Макарівна. Батькам, вчителям середньої школи № 84 і СІП № 15, вдалося зацікавити Георгія Івановича героїчною історією Запорізького краю, острова Хортиця. У дитинстві він зміг ознайомитися з музеями та краєвидами Ленінграда, Москви, Києва, Криму та Севастополя. Він був закоханий у Кам'янець-Подільську фортецю, неодноразово піднімався на її вежі та спускався в холодні каземати. Історія назавжди полонила його серце. Уже в школі він збирає колекції монет, марок, починає формувати власну бібліотеку. Справжнім захопленням для нього стає підводне плавання. Слава Жака Іва Кусто наприкінці 50 — на початку 60-х рр. надихала багатьох молодих людей пірнати з аквалангом. Але далеко не всі зробили це захоплення справою свого життя, як Георгій Іванович Шаповалов.

У 1963 р. Г.І. Шаповалов закінчив середню школу, а також курси підводних плавців при обласній морській школі ДТСААФ. Він влаштувався на роботу слюсарем Запорізького електровозоремонтного заводу, активно займався боротьбою, туризмом, підводним спортом, брав